

Saaremaa vanad kivikirikud: kes tegi?

Ivar Leimus tõdeb, et kuivõrd suurte sakraal-ehitiste rajamine olnuks jõukohane vaid kõige jõukamatele maaisandatele (näiteks Lihula katedraali ehitamisele kulunuks u. 75–100 kg hõbedat), õonestab see asjaolu “viimasel ajal avaldatud arvamust, nagu oleksid vähemalt Saaremaa 13. sajandi kirikute püstitamise taga seisnud mitte võõramaalastest kolonistid, vaid kohalikud suurnikud”, sest meie muinasrikurite varandus võis küündida kõigest mõne hõbedakiloni (Tuna 2005, nr. 3, lk. 145). Kuid vahest jätkunuks saarlastel siiski nii raha kui ka tahtmist kirikuid ehitada – ja seda juba palju varasematel aegadel?

Saaremaa tolleaegseid sissetulekuallikaid iseloomustavad märksõnad “toll”, “rauakaubandus” ja “soolatransiit”. Skandinaavia 9.–11. sajandi aarded koonduvad valdavalt väikesele Ojamaa saarele, mille elanikud ammutasid tulu transiitkaubandusest.¹ Loogiline on oletada sama ka saarlaste kohta. Viikingite veetee Euroopast Bütsantsi ja Kesk-Aasiasse, ühendudes siiditeega, viis vahetult mööda Saaremaast. Ojamaalt purjetati otse Saaremaa Panga peale – kõrge valge kivikalju on kaugele paistev meremärk! Seal hargnes meretee kaheks: üks haru suundus Väina suudmesse, teine Soela väina kaudu Soome lahele (Jüri Peets dokfilmis “Raua vägi”, 1990). Parasjagu viikingiretke-de lõppedes avanes saarlastele uus ja tulus rahateenimisvõimalus – 12. sajandil kasvas nõudlus raua järele, seda müüdi nii paganatele kui ka kristlastele.² Eesti suurim muistne rauasulatuskeskus asub Põhja-Saaremaal Tuuu Rauasaatmemägedes. Rauatootmine algas seal

viikingiaja alguses, põhiraskus langeb 12.–14. sajandisse. Kahe ja poole sajandiga toodeti u. 1500–2000 tonni rauda; ca 1000 tonni, mis Saaremaa omakasutusest üle jäi, müüdi maha.³ Aastas läks seega müügiks keskeltläbi neli tonni rauda.

Kui palju võis raud tol ajal maksta? Jüri Peets on toonud niisuguse võrdluse (suuliselt autorile), mis iseloomustab küll hilisemaid aegu, kuid suhe peaks olema võrreldav: künnihobune ja kirves olid ühes hinnas, ja kuivõrd künnihobune maksis ühe taalri, s. o. ca 20 g hõbedat, ja kirves kaalus u. 500 grammi (harvemini kuni 1000 g), oli hõbe järelikult rauast 25–50 korda kallim. Kui kilogrammi raua eest saadi vähemalt 20 g hõbedat, siis 1000 tonni raua müügist mitte vähem kui 20 tonni. Arvestades umbes poole puhaskasumiks, teeb see kahe ja poole sajandi peale kokku 10 tonni hõbedat – ca kaks tonni hõbedat poole sajandi kohta, s. o. 40 kg aastas. Saare rauakaupmehed pidid sõna otseses mõttes rahakotti puuga seljas kandma.

Lisaks kontrollisid saarlased tõenäoliselt ka kohalikku soolatransiiti. Setukeste müütilistes rahvalauludes viidatakse suurele “soolaliinale”, mis samastub väidze liina, rasse raha liina, kaubalinna, raudse linna ja Mürgü liinaga (mürk ’teras’). Kontekstist johtuvalt paigutub see Saaremaale (vt. näiteks “Uppunud venna” laul⁴). Väitselinna sõidavad sisse siidilaevad ja välja tulevad väitselaevad ning odadelaevad, kaugelt käivad kaubalaevad (peal sool, karusnahad, vaha, rukis...?): “Siist lätsi möödä müügi laiva,/ kaugelt kävevä kauba laiva,/ sisse tulliva siidi tooja,/ väljä lätsi väidse viijä”⁵; “Sisse, sisse joosös sus siidi laavä,/ Mano, mano joosös jos maagõ laavä,/ Vällä, vällä joosös jos väädse laavä.”⁶ Kas *maagõlaevad* jooksid väitselinna, kui kohalik soomaak amendus, Saaremaa aga säilitas oma tähtsuse rauasulatus- ja -töötlusning-kaubanduskeskusena? Kas võime selles müütilises väitselinnas, soolalinnas, raske raha linnas näha Lihulinna?

Viiteid saaremaisele rauakaubandusele ja võimalikule soolatransiidile on leida ka soome rahvalauludest. Karjala metsmees, andnud tapetud karule kätt ja asunud nahka nülgima,

¹ I. Leimus. Eestlase raha ajalugu. – Eestlase raha läbi aegade. Tallinn, 2006, lk. 8.

² J. Peets. The power of iron. – Muinasaja teadus 2003, nr. 12, lk. 329.

³ Sealsamas, lk. 332–337.

⁴ Eesti rahvalaulud. 1.–2. Tartu, 1926–1932.

⁵ J. Hurt. Setukeste laulud. 1.–3. Helsinki, 1904–1907, var. 1936.

⁶ Sealsamas, var. 420–426.

⁷ Vt. ka K. Kello. Vana aja raamat. Tallinn, 2000, lk. 97.

Valjala kirik 1926. a. EFA 0-185726

sõnab lepituseks, et pole see minu süü, sest “Virossa on veitsi tehty” ja “Virosta on veitsi tuotu./ Läpi suolasalmeksista”, *suolasalmen kautta ja suolalaivam peällä*.⁸ Viena lääni laulude Suolasalmi (‘soolaväin’) on põhjust seostada Soela väinaga (vrd. *Solavenn*, aasta 1254⁹). Viro samastub läänemeresoome rahvalauludes sageli Saaremaaga.¹⁰ Viro soolalinn näib olevat lausa rahvusvahelise tähendusega kaubanduskeskus: “Viikon mie Virossa viivyin./ Kauan suola-kaupungissa./ Viro viinat viivyttivät./ Viron viinat, Saksan saikat./ Ruotsin otraset oluet.”¹¹

Kuhu said need rasked raua/soolarahad? Senimaani peidus kusagil mullakamara all või otse vastupidi, kõigile tänaseni näha – investeeritud kirikutesse? Saaremaa varaste kirikute püstitamise taga nähakse kohaliku eliidi otsest osavõttu, seda 13. sajandil.¹² Et ainuüksi Saare rauakaubanduse puhaskasum pidi olema vähemalt 40 kg hõbedat aastas, võinuks seal juba 12. sajandil kümne aastaga investeerida teatava konkreetse eesmärgi saavutamiseks vabalt pool tonni hõbedat, millest piisanuks

lahedasti mitme kivist kiriku ehitamiseks. (Saare ristiusku ülikutest 12. sajandil on kirjutanud Marika Mägi.¹³) Saarlaste rauamüügitulud säilisid loomulikult ka 13. sajandil, kuid mis põhjusel pidanuksid Saare ülikud vajalikuks alles (loe: kohe) pärast vägivaldset allaheitmist kirikute rajamise juurde asuda? Kas oleksid vaprasti vallutajate vastu võidelnud ja seejärel ristitud vanemad hakanud rahva meelest otsekohe rõõmsasti kirikuid asutama? Seoses kivist kirikute ehitamisega pidi juhtuma midagi tähelepanuväärset, sest kohalik folkloor peab iseäraliku järjekindlusega kirikuehitajaks oma- maist poolmüütilist meest, Suurt Tõllu, mitte võõramaist maaisandat.

Tõllu ja tema klanni ehitustegevus seostub rahva mälus eelkõige Kaarma ja Karja, samuti Valjala ja Muhu kirikuga. Kaarma kiriku teravkaarne põhjaportaal (samuti kui näiteks Karja kiriku portaal) viitab pigem varagootikale. Üleminek teravkaarsele portaalile algas Euroopas 12. sajandi keskpaiku, vt. nt. Chartresi'i katedraali lääneportaalikarved, u.

⁸ Suomen kansan vanhat runot. Helsinki, 1908–1948; I–4, 1179, 1207c, 1243–1244.

⁹ M. Kallasmaa. Saaremaa kohanimed. 1. Tallinn, 1996, lk 385.

¹⁰ Vt. K. Kello. Vana aja raamat, lk. 216.

¹¹ Suomen kansan vanhat runot. V–I, 142.

¹² K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd. Kaarma kirik. Eesti kirikud I. Tallinn, 2003, lk. 92–94.

¹³ M. Mägi. Vaimne elu: maailmavaade ja matmiskombed. – Eesti aastal 1200. Tallinn, 2003, lk. 99.

1145.–1155. a. Karjas olevat kummalisel kombel kõrggootilike vormide kõrval väga arhailisi motiive¹⁴ – samas kontekstis tasub meenutada ka Muhu kiriku romaani-päraseid seinamaalinguid ja Valjala stiilipuhast romaani portaali (pärit väidetavasti aastatest 1241–1265), samuti Põide kiriku algset romaani põhjaportaali (Põide esimese kivist kiriku ehitamise ajaks pakutakse 1240. aastaid¹⁵).

Küsimus on seega lahtine – millal Saare kirikud ikkagi ehitati? Ivar Leimus sedastab, et saksi müntide ajaline levik siin langeb üllatavalt täpselt kokku Poola, Taani ja Rootsi ristiusustamisega ning eeldab analoogia põhjal, et koos Euroopa hõberaha levikuga hakkas ristiusk Eestissegi jõudma juba 11. sajandi algupoolel (Sirp 17.03.2006). Kas 12. sajandil võidi jõuda kivist kirikute püstitamiseni? Soomes pole tekitanud probleemi rääkida Ahvenamaa kivist kirikutest u. 1100. a. ja puukirikutest veel sadakond aastat varem.¹⁶ Kas Eesti aladel ja eriti Saaremaal kui muistsete mereteede teatud sõlmpunktil oli võimalik jääda kõrvaliseks ühtse Põhjala arengutest?

Iseloomulik on, et Saksa ordu ning saarlaste vahel 1241. ja 1255. aastal sõlmitud lepingud (samuti kui “Henriku Liivimaa kroonika”) ei välista kivist kirikute olemasolu Saaremaal. Kui aastatel 1227–1236 jõuti ehitada mitmeid kirikuid,¹⁷ saab tegemist olla vaid ajutiste puukirikutega. Aga kui need olid tõepoolest ajutised ehitised, ootaks vähemalt vihjet, et mõeldi igavikulisemate pühakodade püstitamise vajadusele, otsiti rahastamisvõimalusi. Ei Karja ega ka Kaarma kirik ole mingid nurgatagused pühakojad, nende ehitamine nõudis pikaajalist ettevalmistust. Kivist kirikute rajamine olnuks ju esmatähtis asi, mis tulnuks kohalike ülikutega kooskõlastada (kui need mehed säilitasid iseseisvuse veel vähemalt kolmeks inimpõlvaks). 1255. aasta lepingu sõlmimise aegu pidanuks ehitustööd juba käima (kui Põide kirikut ehitati 1240. aastail; kui Kaarma kirik valmis u. 1260. aastal ja Muhu kirik enne 1270. aastat).

Kas Saare kivist kirikute olemasolu oli enesestmõistetav? Loogiline on oletada, et ristiusk hakkas Eestis laiemalt levima samal ajal kui kogu Põhjalas. Ei saa välistada, et meie esivanemad õppisid kristluse tundma iiri misjoni kaudu

(tegutses Põhja-Euroopas 5.–9. saj.) ja/või viikingite vahendusel otse Bütsantsist; arvestades ühtlasi võimalikku sakside osa (11. saj.) ja taani-rootsi-norra misjoni Eesti ristiusustumisel, ei saa välistada ka kohaliku algkristluse olemasolu, sh. kivist kirikuid enne 13. sajandit.¹⁸

Ajaloodoktor Enn Tarveli väitel (suuliselt autorile) eeldas saarlaste erakordne löögivõime tõhusa sõjalise, haldusliku ja välispoliitilise organisatsiooni olemasolu: 1227. aastast, kohe pärast Saaremaa vallutamist on säilinud Riia saksa võimukandjate kirjavastus Lübecki linna raele. Sellest selgub, et Lübeck oli pöördunud saarlaste poole, taotledes abi oma tülis Taaniga. Sakslased teatavad, et saarlased on nüüd neile alistunud ning et nad on kirja hästi vastu võtnud ja lubanud Lübeckile abi anda – see tähendab, et Saaremaa kujutas endast tollal rahvusvaheliselt arvestatavat sõjalist jõudu ning ühtlasi sellist poliitilist moodustist, kellega sai diplomaatiliselt suhelda. Kellelegi sai mingis suhtlemiskeeles kirjutada – kellelegi, kel oli otsustusjõudu ja kellelt oli vastust oodata.

Karl Kello

¹⁴ K. Altho. Saaremaa kirikud. 2. täiendatud trükk. Tallinn, 2003, lk. 61.

¹⁵ K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd. Kaarma kirik. Eesti kirikud I, lk. 87.

¹⁶ A.-L. Hirviluoto. Idän ja lännen ristit. Suomen esihistoria. – Suomen historia. I. Espoo, 1984, lk. 370–371.

¹⁷ Vt. leping 1241: J. Uluots. Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil. Maarjamaa. Rooma, 1975.

¹⁸ K. Kello. Ristiusu tulekust Eestisse (magistrieksamisi osatöö). Tallinn, 2006.